

## Arany Zsuzsanna: "Kosztolányi Dezső élete". "no Kornél barátom, úgy-e gyönyörű Pest?" (4. rész)

A nietzschei filozófiától történő (kritikai) eltávolodással párhuzamosan más gondolkodók munkásságáról is egyre több szó esik a levelekben. Zalai Béla egyik levele például nemcsak Kosztolányinak a nietzschei filozófiától való elfordulását igazolja, hanem Platón iránti érdeklődésének fölébredését is: „»Irjon, kedves Zalai, mert nincs senkim, a kivel komolyan beszélhetnék« – ne felejtse el a mottót, kedves Kosztolányi, majd ha átkozni akar, Plátószerető, Nietzscheszidó, Nagyárnyékvető Kosztolányi Dezső. Ergo fényes napnak is kell sütni a feje fölött, – ha nagy árnyékot vethet.”<sup>1</sup> Platón tanain kívül azonban – többek között – Schopenhauer bölceletét is alaposabban tanulmányozták Kosztolányiék. „Schopenhauer [...] az ésszerűség egyeduralmával való szembefordulásnak impulzív energiájával robban be, szinte előzmény nélkül, Európa gondolatvilágába, s magányos, de heroikus erőfeszítéssel száll szembe a racionalizmus mindent átható uralmával. A bölceletéből áradó rezignált életérzés és világlátás, a lélek rendjét megteremtő értékek utáni vágyakozás volt 19. századi népszerűségének alapja” – foglalja össze Nagy Sándor.<sup>2</sup> Kosztolányi Dezső még sok évvel később is Schopenhauert nevezi meg kedvenc gondolkodójaként egy interjúban: „– Teljesen osztom kedvenc gondolkodómnak, Schopenhauernek azt a nézetét, hogy a költészet fő-múzsája a halál. *Ha nem halnánk meg, talán nem is gondolkodnánk és nem is írnánk.* Én is mindent ehhez viszonyítottam és ennek a szemszögéből néztem a magam és mások életét, a lelki történeteket és regényalakjaimat. Ebből a nézőpontból aztán természetszerűleg csak olyan bölcelet származhatott, amely emberi és a szó legnemesebb értelmében szabadelvű, megbocsátó.”<sup>3</sup> Az irodalomtörténész Kiss Ferenc utal arra is, hogy Kosztolányi nem pusztán Schopenhauer műveit ismerhette – köztük *A világ mint akarat és képzet* (Die Welt als Wille und Vorstellung) című főművet –, hanem például Alexander Bernát könyvét is. Ahogyan olvassuk sorait: „Még inkább feltételezhető, hogy ismerte Alexander Bernát népszerű A XIX. század pesszimizmusa c. könyvét (Bp. 1884.), amely részletesen ismerteti és szigorúan bírálja is Schopenhauer bölceletét, de semmi nyoma annak, hogy Alexander rá is olyan erős hatást gyakorolt volna, mint Babitsra vagy Oláhra.”<sup>4</sup> Kiss szavaival egyetérthetünk, hiszen Kosztolányi – mint ahogy arról már szó esett – az egyetemen is látogatta Alexander azonos témájú kurzusát. Szintén Kiss Ferenc állapítja meg, hogy Schopenhauer zseniesztétikája – mely pusztán egy a többféle zseniesztétika közül – hathatott leginkább a fiatal Kosztolányira. Ahogyan Kiss összefoglalja a zseniről vallott schopenhaueri nézeteket, Kosztolányira vonatkoztatva: „a lángelme [...] magányos különc, akit kevesen értenek. A szép szemlélete kárpótolja ugyan szenvedéseit, de

<sup>1</sup> Zalai Béla levele Kosztolányi Dezsőnek, [Lipcse, 1905. jan. eleje], in *Levelezés I.*, 330.

<sup>2</sup> Nagy Sándor: Schopenhauer, „a világosan látó pesszimista”, in Schopenhauer, Arthur: *A világ mint akarat és képzet*, ford. Tandori Ágnes – Tandori Dezső, Budapest: Osiris, 2002, 539.

<sup>3</sup> [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső útja a vidékről Budapestre, *Magyar Hírlap* [Vasárnap című melléklet], 1935. jún. 16., 22.

<sup>4</sup> Kiss, 1962, i. m., 37.

különös érzékenysége és magánya folytán gyakran olyan felfokozottan érzi az akarat-  
 okozta kínokat, hogy beleőrül. [...] Az ifjú Kosztolányi bizony nem osztozik  
 Schopenhauerrel az élet értékelésében s nem veti meg annak »közönséges« örömeit  
 sem, de az imént ismertetett elmélet mégis erősen hathatott rá.”<sup>5</sup> Schopenhauer egyik  
 eszményképe Ludwig Tieck volt, aki a teremtmő művészi zsenialitást állította a  
 költészet középpontjába. „Schopenhauer metafizikáját és művészetfilozófiáját e  
 hangsúlyozottan romantikus szubjektivitás termékenyíti meg, s [...] ugyanezen az  
 úton jut el a hasonlóan radikális szubjektivitást implikáló középkori német  
 misztikához” – írja Nagy Sándor.<sup>6</sup> A középkori misztikán kívül a keleti tanítások is  
 befolyásolják a német filozófus gondolatait: „a hinduizmus–buddhizmus, a maga  
 összetettségében, nagyrészt Schopenhauer közvetítésével kerül be Európa  
 eszmevilágába”.<sup>7</sup> Kosztolányi egy 1910-ben, *A Hét*-ben megjelent portréjában szintén  
 utal a schopenhaueri filozófiának a keleti bölcsesetekkel való rokonságára:  
 „Schopenhauer igenis egytestvér a látókkal, a hindu álmodókkal és mindaz, ami  
 mélység és érték a rendszerében, az akaratelmélete, az intelligibilis énünk teóriája, az  
 a priori megismerés és a magánvaló megismerhetőségének tana, arról a töről fakadt,  
 amelyről a gondolkodás őskorában a mítosz és a rege. Meglátta és megismerte a  
 valóságot. Ezt maga se titkolta és sokszor görcsösen kapaszkodott ind vesszorokba,  
 régi gondolattöredékekbe, amelyekben szemlélődő korok és nemzedékek bölcsesége  
 szunnyadt. Az emberi agy mintegy együttes, intenzív erőlködést végzett benne, hogy  
 felülkerekedjen önmagán.”<sup>8</sup> Schopenhauer zsenielméletével kapcsolatos utalást  
 szintén találunk Kosztolányi cikkében: „Ebben a siralomvölgyben, ebben a lehető  
 legrosszabb életben pedig minden értéket devalvált, szerelmet, dicsőséget,  
 gazdagságot, örömet, anyai szeretetet, bátorságot és becsületet, csak egyet nem  
 érintett, azt az oázist, amelyet hiába szorít az akarat görcsös csomója, a mi oázisunkat,  
 ahonnan zene száll, színek ragyognak és öntudatlan szavak rebbennek fel mámorosan,  
 boldog zavarban.

A mi birodalmunkat meghagyta...”<sup>9</sup> Nem véletlen tehát, hogy a Babits–Juhász–  
 Kosztolányi–Zalai közti levelezésben is számos alkalommal említődik Schopenhauer  
 neve. Kosztolányi például így lelkendezik róla: „Talán ezért is szeretem még  
 Schopenhauert is, kit most mindennél nagyobbra tartok. Az akaratról szóló cikkelye  
 remekmű.”<sup>10</sup> Nagyon gyöngé az az érvük, hogy az ő filozófiája ötletes, rabsodikus,  
 [!] hogy a gondolatvilágának összekapcsoló pántja és mestergerendája ügyesen  
 odasinkófázott valami. Hány gondolkozó még ezt sem tudta meg tenni. [...]

<sup>5</sup> Kiss, 1962, i. m., 37.

<sup>6</sup> Nagy, 2002, i. m., 545.

<sup>7</sup> Nagy, 2002, i. m., 546.

<sup>8</sup> Lehotai [=Kosztolányi Dezső]: Arthur Schopenhauer, *A Hét*, 1910. szept. 25., 632.

<sup>9</sup> I. m.

<sup>10</sup> Schopenhauer, Arthur: A halálról; A faj elmélete; A tulajdonságok öröklése; A nemi szerelem  
 metafizikája; Az élethez való akarat igénye; Az élet semmiségeiről és gyötrelmeiről, fordította és  
 magyarázatokkal ellátta Bánóczi József, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1882. [Filozófiai  
 Írók Tára 2.] Lásd még: Levelezés I., 190.

Napoleonnak államcsinye van, Schopenhauernek – akaratcsinye. Mit ér a természettudományos philosophálás, mikor ő egy pillanat alatt többet lát, mint az önök alapos, (jó részt német) pedansai. [...] Schopenhauer lehetett képzelgő, macskapofájú és charlatán, de ügyesen csalt: nagy philosoph volt.”<sup>11</sup> Kosztolányival ellentétben Babits már nem rajong annyira érte. Ahogyan írja egy 1904. szeptember 15-én kelt levélben: „Schopenhauer nagy író, bár kis és gyenge ember. »Zsenihez jó gyomor kell« – mint ő maga mondja – és őneki határozottan rossz gyomra volt, és zsenije kissé megfeküdte a gyomrát. Ezért bizony kellemetlen szaga az, amit kiokádott.”<sup>12</sup>

Lengyel András további szerzőkre is fölhívja a figyelmet, akikről a fiatal Kosztolányi, Babits és Juhász eszmét cserélhetett: „A levelezés utalásai nyomán az is világos, hogy Nietzsche és Schopenhauer mellett valamilyen mértékig mások hatásával is számolni kell. Ibsen, Tolsztoj, Platon és Kant, vagy a mára már elfelejtett saját korában neves filozófiai kommentátor, Henri Lichtenberger, sőt – igaz, már egy másik, későbbi időből – a pszichoanalízis elméletét megalkotó Freud egyként megemlíthető itt.”<sup>13</sup> Föltehetően a bécsi egyetemi időszak – az 1904/1905-ös tanév – is közrejátszott abban, hogy Kosztolányi érdeklődni kezdett a klasszikus filozófia iránt. A kritikátlan Nietzsche-imádaton való túljutásról, illetve a Platón és Kant felé fordulásról Lengyel András megállapítja: „túljutott az első, még naiv és fölszínes rajongáson, s a pusztán korélményen alapuló üres lelkenedezést megvetette.”<sup>14</sup> Miután Platón említéséről már fentebb szoltunk, így ezúttal a Kant filozófiájára történő utalásokat idézzük föl. 1905 júliusában például a következőt írja Kosztolányi Babitsnak: „Mosolygok a hóbölyödött modern poetákon, a *Budapesti Napló* két krajcáros Baudelaire-ein s ovatosan olvasgatom Kantot, kiben nagy gyönyörűségem telik.”<sup>15</sup> Juhász Gyula visszaemlékezéseiben további alkotókat is felsorol, akik inspirálták gondolkodásukat az egyetemi években: „Ez időben egy német pantheistamozgalom is élénk visszahangot keletkezett a fiatalok körében, különösen egy Bruno Wille nevű költő révén, akit azóta meglehetősen elfeledtek. Ez az irány a tolsztojizmussal társult, rajongó apostolai az igazság és a természet nevében beszéltek. A szociológia is ekkor lépett be az érdeklődések küszöbén, elsősorban Herbert Spencer tanításai révén. [...] Oscar Wilde artisztikus világszemlélete ekkor állott delelőjén. Az élet és művészet egységét hangsúlyozták.”<sup>16</sup>

Külön érdemes említenünk Komjáthy Jenő költészetének hatását, akiről a fiatal egyetemisták egyik társaságukat is elnevezték. Mint már jeleztük, Nietzsche bölcséletével is összefüggésbe hozták Komjáthy műveit. A Komjáthy Jenő Társaság létrehozásának ötlete 1905 nyarára datálható, legalábbis egy, Mohácsi Jenő által írt és

---

<sup>11</sup> Kosztolányi Dezső levele Babits Mihálynak, Szabadka, 1904. aug. 24., in *Levelezés I.*, 186–187.

<sup>12</sup> Babits Mihály levele Kosztolányi Dezsőnek, Szekszárd, 1904. szept. 15., in *Levelezés I.*, 193.

<sup>13</sup> Lengyel, 1998, i. m., 47.

<sup>14</sup> Lengyel, 1998, i. m., 52.

<sup>15</sup> Kosztolányi Dezső levele Babits Mihálynak, Szabadka, 1905. júl. 29., in *Levelezés I.*, 389.

<sup>16</sup> Juhász, 1937, i. m., 323.

Kosztolányinak címzett, „állítólagos” augusztusi levél tanúsága szerint.<sup>17</sup> Augusztus 9-én már ezt írja Kosztolányi Juhásznak: „Hallotta, hogy Mohácsiék egy Komjáthy társaságot akarnak alapítani? Mit szól hozzá?”<sup>18</sup> Egy szeptember 19-én kelt levélről is tudunk – sajnos csak másodkézből –, amely a Társaság megalakulásához köthető: Mohácsi Jenő Oláh Gáborral is tárgyalt az ügyben. Oláh a következő szavakkal üdvözölte a Társaság létrehozásának ötletét: „Megtisztelő felszólítására csak egy feleletem lehet, az, hogy a »Komjáthy Jenő-Társaság« tagjainak sorába készséggel beállok. Ha a szegény Komjáthy emléke nem, már az alapító tagok közt szereplő néhány lelkemhez nőtt barátom (Maday, Juhász, Kosztolányi stb.) szellemi jótállása is biztosítana a fiatal társaság életrevalóságáról.”<sup>19</sup> Oláh egyébként Juhász Gyulán és Zalai Bélán keresztül ismerte meg Kosztolányit, akit meg is látogatott Üllői úti diákszállásán.<sup>20</sup> A Társaság végül szeptember 21-én alakult meg hivatalosan, tagjai a következők voltak: Babits Mihály, Endrődy Béla, Göndör Ferenc, György Oszkár, Hegedüs-Bite Gyula, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Madai Gyula, Mohácsi Jenő és Oláh Gábor. „Az elnök Endrődy, a jegyző és pénztáros Hegedüs-Bite lett, az alapszabályt Mohácsi írta. Októberben Mohácsi felhívást intézett a tagokhoz, melyben véleményüket kérte, kiket hívjanak meg még a Társaságba, és tájékoztatott arról, hogy milyen kiadványokat tervez. K[osztolányi] D[ezső] Byron-fordításának kiadása is szerepelt a listán.”<sup>21</sup> A Komjáthy Jenő Társaság a *Childe Harold's Pilgrimage* fordítását adta volna ki, azonban Kosztolányinak ez a munkája végül sosem jelent meg kötetben,<sup>22</sup> csak a bácskai lapokban, illetve a budapesti *Egyetértés*ben közölt részletei láttak nyomtatásban napvilágot.<sup>23</sup> A Komjáthy Jenő Társaság tervezett sorozatából végül mindössze Hegedüs-Bite Gyula *Strófák három macskáról* című elbeszéléskötete jelent meg, a többi tervezett kiadvány nem. Kosztolányinak két, később megjelent Byron-műfordításkötete ismert: az 1917-es *Mazeppa* és az 1920-as

<sup>17</sup> A levél nem maradt fenn. Létezéséről az alábbi forrás alapján tudunk: „»– Kosztolányinak ma írtam Komjáthyról, és felszólítottam, adja ki fordítását.« – írja Mohácsi Hegedüs-Bite Gyulának.” – Sárközi Éva: Életrajzi kronológia, in *Levelezés I.*, 815. [A továbbiakban: Életrajz kronológia.] ÉS: Kunszery Gyula: „A Tűz fiai”. Egy fejezet a XX. századi költészetünk prae-nyugatos korszakából a Komjáthy Jenő Társaság „irattára” alapján, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1967/2, 199.

<sup>18</sup> Kosztolányi Dezső levele Juhász Gyulának, Szabadka, 1905. aug. 9., in *Levelezés I.*, 400.

<sup>19</sup> Oláh Gábor levele Mohácsi Jenőnek, Debrecen, 1905. szept. 19., közli: Tolnai, 1937, i. m., 338.

<sup>20</sup> „Őtőle [ti. Juhász Gyulától] és Zalai Béla közös barátunktól hallottam először a Babits és Kosztolányi nevét. Kosztolányival meg is ismerkedtem, meg is látogattam Üllői-úti diákszállásán. Fordítgatott már akkor is. Olyan fiatal Goethe-féle embernek láttam.” – Oláh, 1954, i. m., 223.

<sup>21</sup> Életrajzi kronológia, 817.

<sup>22</sup> 1857-ben már megjelent Byron művének egy magyar nyelvű változata: Byron, George Gordon Noel: *Childe Harold*, ford. Bickersteth Johanka, Genf – Budapest: Puky Miklós Ny. – Ráth Biz., 1857.

<sup>23</sup> Byron, George Gordon Noel: A tengerhez. *Childe Harold IV. ének* 179–185., ford. Kosztolányi Dezső, *Bácskai Hírlap*, 1905. ápr. 23., 13–14; *Childe Harold* [!]. A Bikaviadal. I. ének. 73–79., *Bácsország*, 1905. máj. 14., 7; *Childe Harold* [!]. A Parnassusnál. I. ének 60–61., *Bácsország*, 1905. máj. 14., 7; Inezhez. *Childe Harold I. ének*, *Egyetértés*, 1906. márc. 4., 16. [megjelent a *Vasárnapban*, az *Egyetértés* szépirodalmi mellékletében]; Részletek Lord Byron „Childe Harold”-jából. Napnyugta a Brentán. Canto IV. 27–29., *Bácskai Hírlap*, 1906. ápr. 8., 1; Részletek Lord Byron „Childe Harold”-jából. A fergeteg. Canto III. 92–97., *Bácskai Hírlap*, 1906. ápr. 8., 1–2.

*Beppo*.<sup>24</sup> Kosztolányi Dezső a családjának is örömmel újságolta irodalmi sikereit, és a soron következő terveket, amelyek megvalósulásában akkor még aligha kételkedhetett. Édesapja, id. Kosztolányi Árpád egyik levelét idézzük: „Kedves Dezső fiam, talán mondanom sem kell, hogy legutóbb írt leveledben<sup>25</sup> közölt irodalmi sikereid nagy örömet okoznak úgy nekünk, mint az egész familiának; adja Isten, hogy az Endrődy Sándor révén kilátásban levő folytatás is bekövetkezzék a Childe Harold kiadásával együtt.”<sup>26</sup> Kosztolányi Árpád megjegyzése nem a *Tűz* című lapra vonatkozik, hanem a *Virágfakadás*ra, melynek ugyanaz az Endrődi Béla volt az alapító–szerkesztője, aki a Komjáthy Jenő Társaságnak is tagja volt. Mint korábban említettük már, Endrődi Béla apja Endrődi Sándor volt. Azt, hogy Kosztolányi Árpád elírta-e a nevet, vagy valóban segítette a fiatalokat Endrődi Sándor, nem tudjuk pontosan. Mindenesetre a Byron-fordításra való utalás mindenképpen igazolja: Kosztolányi Dezső beszámolt a Társaság ügyeiről is családjának. Byron művének magyarra ültetéséről barátainak szintén beszélt – több levelében is említi –, és eredetileg a Kisfaludy Társaság pályázatára készülve látott neki a munkának.<sup>27</sup>

A Társaságról, mely a *Tűz* című lap körül alakult, Mohácsi Jenő az alábbiakat írja: „A *Tűz*-ből lett a Komjáthy Jenő-Társaság, tíz taggal. Ebbe meghívtuk Oláh Gábort is, aki köztünk legidősebb volt és szabályaink értelmében még csak hat évig lehetett volna társunk. Legfőbb törvényünk tudniillik az volt, hogy harmincéves korában mindenki köteles volt otthagyni a társaságot.”<sup>28</sup> Az *Új Század* című lapban pedig Hegedűs-Bite Gyula közöl cikket, a Társaságot és annak programját bemutató: „Ez az új irodalmi társaság klikk akar lenni. A tehetségesek klikkje. [...] Modernnek és magyarok. Megakarják cáfolni azt az ósdi előítéletet, hogy nem

<sup>24</sup> Byron, George Gordon Noel: *Mazeppa*, ford. Kosztolányi Dezső, Gyoma: Kner, 1917. [Második kiadás: 1924]; *Beppo*, Békéscsaba: Tevan, [1920].

<sup>25</sup> Az említett levelet nem ismerjük. Lásd: *Levelezés I.*, 429.

<sup>26</sup> Id. Kosztolányi Árpád levele Kosztolányi Dezsőnek, [Szabadka, 1905. nov. 15.], in *Levelezés I.*, 428.

<sup>27</sup> A Kosztolányi korai levelezését közreadó kritikai kiadásból – többek között – az alábbiakat tudjuk meg a *Childe Harold's Pilgrimage* magyar fordításának keletkezéstörténetével kapcsolatban: „KD májusban kezdte fordítani Byron művét a Kisfaludy Társaság pályázatára. [...] Fordítási vállalkozásáról nemcsak Brenner Józseffel, hanem Babits Mihállyal, Juhász Gyulával és Zalai Bélával is levelezett [...]. Valamennyiüknek küldött a fordításból részleteket. [...] Három pályázó is volt egyébként, aki Byron *Childe Harold* című művének fordításával – két pályázó az egész művel és egy csak az első énekkel – versenyzett. A vesztesek jelégét nem oldották fel, sőt az értékelés a munkákat nem jelige, hanem sorszám alapján különbözteti meg, de a bírálat idéz is a munkákból, és ennek alapján be tudjuk azonosítani KD pályázatát, mely a 15. számú pályamű volt. Hibájául felróják, hogy néhol nem elég hű, »zagyva«, pontatlan, sőt »helytelen magyarságú«, de dicsérik is: »Ám azért akad jól és szépen fordított strófa is elegendő; a feladat melyre a pályázó vállalkozott, kétségkívül egyike a legnehezebbeknek, s bár nem sikerült megoldania, művéből annyi komoly igyekezet látszik, hogy a műfordítás terén még sikerek várhatnak rá.« [...] A bírálatot Radó Antal 1905. február 6-i keltezéssel hozta nyilvánosságra, melyhez Csengeri János a következő nap különvéleményt fűzött. [...] Vikár Béla *Kalevala*-fordítása – Kullervo énekei – lett az első, dicséretet kapott Gábor Andor *Frédéric Mistral Miréio* című költeményének fordításáért, és Mikes Lajost, aki a *Childe Harold*nak csak az első énekével pályázott, megbízták a teljes mű lefordításával.” – *Levelezés I.*, 234–235.

Kosztolányi a következőket írja ezzel kapcsolatban Babitsnak: „A Kisfaludyaknál nem nyertem, nem baj. Alkalmadtán talán kiadatom a „Childe”t, ha kapok jó kiadót rája. Mert szeretnék nagyon, de nagyon szerepelni, élni, és mindig csak élni!!” – Kosztolányi Dezső levele Babits Mihálynak, Bécs, 1905. febr. 18., in *Levelezés I.*, 363.

<sup>28</sup> Mohácsi, 1937, i. m., 282.

lehet valaki modern író, ha magyar akar maradni. És ez a társaság örökké modern, fiatal fog maradni. A tagok – ötvennél több nem lehet – harminc éves korukban kötelesek kilépni. [...] A társaság kiadja a tagok munkáit (csak egy pár napja jelent meg az első kiadványa: Hegedüs-Bite Gyula novellái) havonként nyilvános fölolvasó ülései lesznek s »Tűz« címmel havifolyóiratot indít Hegedüs-Bite Gyula és Mohácsi Jenő szerkesztésében. [...] A modern szellem diadalra jutását látjuk a legfiatalabbak szervezkedésében, – de egyuttal elkeseredett harcot is, az ósdiak, a vaskalaposok, a reakció ellen. S mindemellett valósággal misszióteljesítenek: fölhívják a közönség figyelmét egy elfelejtett magyar lángészre: Komjáthy Jenőre.”<sup>29</sup> Kosztolányi szintén említést tesz a Társaságról a *Bácskai Hírlap*ban közölt, *Komjáthy Jenő* című tárcájában, mely *Heti levél* címen futó sorozatának részeként jelent meg: „Az újságolvasó emberek emlékezhetnek, hogy pár hó előtt Budapesten egy irodalmi társaság alakult, mely a fenti nevet viseli. Kik és mért alakították: nem tartozik ide; a tény azonban az, hogy létrejött s ezzel az adattal számolnunk kell már.”<sup>30</sup> Babits is fölidézi a Társasággal kapcsolatos emlékeit, pár évvel később, a *Nyugat* oldalain: „Én Istenem, ha elgondolom: nem is oly régen kevesen, fiatalok, ismeretlen rajongtunk egy halottért, egy ismeretlenért, aki épen azért, mert ismeretlen volt, mert nem beszéltek róla az irodalom hivatalos fórumai: a *miénk* volt, teljesen, kizárólag, a mi költőnk, gyökerünk a multban, erőnk a jövőre. Tizen voltunk és tizen úgy őriztünk egy nevet, mint a koptus a vallását, melynek messze földön ő az egyetlen híve. Tizünkön kívül ki tudta ezt a nevet?”<sup>31</sup>

A *Tűz* című lap egyetlen száma 1905. április 20-án látott napvilágot. Szépirodalmi, kritikai és társadalmi haviszemle volt, melyet Hegedüs-Bite Gyula és Mohácsi Jenő szerkesztettek. Ők ketten ugyan nem voltak bölcsészek, hanem irodalmi érdeklődésű joghallgatók, akik Négyesy szemináriumaira is bejártak. Hegedüs később megmarad a lapszerkesztésnél, és olyan kiadványok jelzik majd működését, mint a *Magyar Nemzet* vagy a *Mai Nap*. Kosztolányinak *Bölcsesség* („Bolcseseg”) című verse jelent meg a *Tűz*ben, melyet később a *Négy fal között* című, első verseskötetébe (1907) is beválogatott, valamint a *Bácskai Hírlap* 1905. április 2-i számában szintén leközölte. A *Tűz* kétíves, füzet formájú kiadvány volt, és drága nyomdában készült. Összesen 88 előfizetőt sikerült neki szerezni. „Az eladott példányok leszámolása után fennmaradó ötven koronás adósságot édesapám fedezte. Igen szigorúak voltunk a szerkesztésben és a munkatársak megválogatásában, nemigen engedtük be magunkhoz a hivatalosan is elismert egyetemi írókat, az *Egyetemi Lapok* munkatársait. Ebben az egyetlen számban fedezte fel újból Juhász Gyula, akkor negyedéves bölcsészhallgató, a tíz éve halott Komjáthy Jenőt, ebben a számban jelent meg Budapesten először írása Babits Mihálynak és Kosztolányi Dezsőnek.”<sup>32</sup> Babits Mihályt jól ismertük a Négyesy-féle stílusgyakorlatokról, ahol fölolvasta egyszer celebráló hangsúlyozásával Edgar Allan Poe *A harangok* című

<sup>29</sup> H[egedüs-Bite]. Gy[ula].: Komjáthy Jenő-Társaság, *Az Új Század*, 1905/nov., 118.

<sup>30</sup> [Kosztolányi Dezső]: *Heti levél*. Komjáthy Jenő, *Bácskai Hírlap*, 1905. dec. 31., 5.

<sup>31</sup> Babits Mihály: *Az irodalom halottjai*, *Nyugat*, 1910. máj. 1., 606.

<sup>32</sup> Kosztolányi első, Budapesten megjelent írása (verse) nem a *Tűz*ben szerepelt, hanem a *Budapesti Napló*ban, 1901-ben: Kosztolányi Dezső: Egy sír, *Budapesti Napló*, 1901. október 26., 11. Lásd még a „Tudok én annyit magyarul, mint a tanár úr!” című fejezetet.

versének fordítását. A *Tűznek* is fordítást adott: Friedrich Nietzsche Gaya szienzejából [„La gaya scienza” – Vidám tudomány] a *Délen* című verset. [...] Kosztolányi Dezsőtől, aki akkor a bécsi egyetem másodéves hallgatója volt, csak levélből ösmertük, a *Bölcseég* című verset kaptuk” – emlékezik vissza a lapszerkesztő Mohácsi, személyes hangvételű beszámolójában.<sup>33</sup> A lapszámban szerepelt még többek között Hegedűs Gyula *Halál* című elbeszélése, Mohácsi Jenő *Nélkülem* című verse, Juhász Gyula *Intim művészet* című esszéje, Varga Hugó Jenő *Hírlap és kritika* című cikke és Madai Gyula *Vergődés* című költeménye is. Említésre méltó a lap *Szikrák* címet viselő rovata, ahol olyan írások kaptak helyet, mint Juhász Gyula *Komjáthy Jenő* című bevezető szövege vagy Mohácsi Jenő *Feminizmus és individualizmus* című írása. Utóbbi elítéli a feminizmust, mint olyan mozgalmat, amely férfias egyéniséget akar a nőkre rákényszeríteni. Ahogyan Kunszery Gyula értékeli a lap tartalmát – és értékelésével egyet is érthetünk –: „A *Tűz* tehát jószándékú, igényes, imponáló fiatalos lendülettel nagyratörő és nagyot akaró lapnak indult. Persze, vannak még benne egyenetlenségek, kiforratlanságok. Madai keveredik benne Babitscsal, kritikai rovatában Erdős Renée Sassy Csabával.”<sup>34</sup> Ismerünk azonban olyan levelet is, ahol Kosztolányi meglehetősen negatív fényben tünteti föl a vállalkozást: „Ezek az emberek, kik körültem élnek s cigarettaszó mellett tárgyalják a moderneket, a mai jó egyetemi ifjúság, mely »Tűz«-et szerkeszt és vidéki hírlapokat gyárt, kezdettől fogva ellenszenves volt előttem. Nagyon újságíró. Nagyon tudatlan. Sohasem vergődő, de mindig író. Ám ritkán érő.”<sup>35</sup>

Kiss Ferenc írja Négyesy László „Magyar stílusgyakorlatok” című kurzusáról: „A különféle szellemi, politikai irányok felvonulása a századeleji egyetem tanrendileg beiktatott szemináriumán, korántsem magától értetődő.”<sup>36</sup> Hivatalosan az Egyetemi Kör volt az a csoportosulás, amely a gimnáziumi önképzőkörök működés felsőfokú utódjának igényével lépett föl, befogadva és újtára indítva a tehetségeket. A kezdő poéták, kritikusok, irodalmi ambíciókkal bíró fiatalok a kör irodalmi és retorikai szakosztályának működésében vettek részt, és az egyetemi tanárok is pártfogolták őket. „A retorikai szakosztályban a debreceni Bokréta-kör tagjai (Gulyás József, Gyökössi Endre, Madai Gyula) a hangadók. Elnöke is Oláh Gábor, aki akkor még nem nagyon válik ki bokrétás társai közül. Jellemző, hogy »komoly« vagyis lojális vezetésével Ballagi Aladár dékán s az *Egyetemi Lapok* is elégedett, holott ekkoriban az *Egyetemi Lapok* nagyon is sokat korholja a moderneket s az egyetemi ifjúságot megosztó haladó pártokat” – foglalja össze Kiss.<sup>37</sup> Kosztolányi Dezső nemcsak Négyesy László szemináriumain vett részt, hanem az azzal némileg ellentétes irányvonalat követő Egyetemi Kör összejövetelein is. Rajta kívül mások is szerepeltek mind a Négyesy-szemináriumokon, mind az Egyetemi Kör ülésein. Juhász Gyula és Zalai Béla szintén ellátogatott az utóbbi fórumra is. Az *Egyetemi Lapok* 1904. március 12-i számából például kiderül, hogy pár nappal előtte „Zalai előadására és Juhász

<sup>33</sup> Mohácsi, 1937, i. m., 282.

<sup>34</sup> Kunszery, 1967, i. m., 198.

<sup>35</sup> Kosztolányi Dezső levele Babits Mihálynak, Budapest, 1905. nov. 2., in *Levelezés I.*, 423.

<sup>36</sup> Kiss, 1962, i. m., 11.

<sup>37</sup> Kiss, 1962, i. m., 11.

hozzászólására is sor került”.<sup>38</sup> Az *Egyetemi Lapok* beszámolójából a következő részleteket tudjuk meg: „Az est fénypontja *Zalai Béla* előadása volt. Ruskin *Modern painters* című korszakalkotó esztetikai művéről beszélt, fejtegetve a nagy angol apostol eszméjét a faji és élő (tipikus és vitális) szépségről, a képzelet három fájáról, t. i. a társító (associativ), beható (penetrativ) és kivetítő (contemplativ) képzeletről. Utalt Ruskin egyik alapvető tévedésére, a mely abban áll, hogy nem különbözteti meg kellőképpen a tisztán érzéki eszközökkel ható képzőművészetet a gondolatibb, lelkebb tényezőkkel dolgozó költészettől. – *Zalai Béla* alapos tudásra és termékeny gondolkodásra valló előadásához *Juhász Gyula* fűzött megjegyzéseket, kiemelve Ruskin szociális és művelődéstörténeti nagy jelentőségét és Tolstojjal való rokonságát.”<sup>39</sup> Ahogyan Halasi Andor – aki joghallgatóként vett részt az alkalmakon – személyes hangvétellű cikkében visszaemlékezik a fiatal Kosztolányi alakjára: „Mindketten feljártunk az Egyetemi körbe. A tudományos és politikai vitákat folytató csoportok zsivajában mindig egyedül ült egy kis asztalka mellett. Könyveket forgatott, vagy írt. Úgy hatott rám, mintha nem is közöttünk ülne, hanem valahol messze a fejünk fölött a légben lebegne. Féloldalt a homlokára simuló haja olyanná festette fejét, mintha oldalt hajtaná és álmodozna. Szürkés-kék szemének tekintete elveszett a szellemi erők belső világában. Laza kabátja hajtókái közt könnyű habselyem nyakkendő narancssárga vagy almazöld csíkja csurgott lefelé a nyakáról. Mozdulatai könnyűek voltak, megtermett, szép, arányos alakja súlytalannak tűnt.”<sup>40</sup> Halasi fölkerlte Kosztolányit az *Egyetemi Lapok*ban való szereplésre is, aki azonban akkor még nem kívánt élni a lehetőséggel.<sup>41</sup> Az Egyetemi Körben való megjelenését illetően megállapíthatjuk, hogy föltehetően többfelé kívánt tájékozódni – Szabadkáról jövet nem lehetett pontos rálátása a csoportosulások irányultságára –, és kereste az irodalmi életben való bemutatkozás lehetőségeit.

Az Egyetemi Kör 1903/1904-re megválasztott elnökeként föllépő Oláh Gábor négy évvel volt idősebb Kosztolányinál. Naplójában így vall tevékenységéről: „Híres voltam kemény és elszánt elnökösködésemről; az ellenkezőket rövid kantárszárra fogtam, a rendzavarókat kiutasítottam; de magasabb színvonalon azóta sem volt az a szakosztály. A fiatalabb nemzedék tisztelettel nézett fel rám; az egyívásúak pedig szerettek vagy gyűöltek.”<sup>42</sup> Végzős egyetemi hallgatóként kiadta Beöthy Zsolt professzor előadásainak jegyzeteit, *Eszthetika lélektani alapon* címmel, valamint belmunkatársa lett az *Egyetemi Lapok*nak. 1904-ben vette át magyar-latin szakos tanári diplomáját. A Bokréta elnevezésű irodalmi társaság – a Kiss Ferenc által említettekén túl – még Baja Mihállyal egészült ki. Ugyanezzel a címmel antológiát is

<sup>38</sup> Lengyel András: Juhász Gyula, Zalai Béla és „a válasz metafizikája”. A 20. század eleji „irodalmi forrongás” gondolkodástörténetéhez, *Forrás*, 2008/máj., 84.

<sup>39</sup> [Szerző nélkül]: Hírek. Rhetorikai szakosztály, *Egyetemi Lapok*, 1904. márc. 12., 9.

<sup>40</sup> Halasi Andor: Évek Kosztolányival, *Látóhatár*, 1969/jan. – febr., 179.

<sup>41</sup> 1909-ben, illetve 1910-ben publikál csak novellát, valamint jelenteti meg a *Verstárgyak* darabjait az *Egyetemi Lapok*ban Kosztolányi: A tengeren, *Egyetemi Lapok*, 1909. máj. 5., 3; Az öreg kertész, *Egyetemi Lapok*, 1909. máj. 5., 3–4; Magány, *Egyetemi Lapok*, 1909. máj. 5., 4; A bölcs árnyéka, *Egyetemi Lapok*, 1909. máj. 5., 4; Tücsök dal az éjszakában, *Egyetemi Lapok*, 1909. máj. 5., 4–5; Szombat délután, *Egyetemi Lapok*, 1910. okt. 20., 12–13.

<sup>42</sup> Oláh Gábor: Naplók, szerk. Lakner Lajos, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002, 44.



kiadtak, 1902-ben, 1904-ben és 1908-ban is. Oláh egy időben a Debreceni Református Kollégium könyvtárosa volt, 1910-től a Petőfi Társaságnak is tagja lett, 1913-tól pedig a debreceni általános főreáliskolában tanított. Írt tanulmányokat Csokonairól és Petőfiről, megjelentek verseskötetei és regényei, 1931-ben azonban *Pokol* című kötetéért perbe fogták. A még egyetemista Oláh Gábor társaival – a Bokréta-kör többi tagjával – együtt szintén látogatta Négyesy László kurzusait. Kosztolányi így idézi föl alakjukat: „Itt vannak a debreceniek, a »Bokréta« tagjai, Oláh Gábor, Maday [!] Gyula, Gyökössy Endre, tüntetőleg magyaros-fekete mentében.”<sup>43</sup> A Kosztolányi által említett Gyökössy Endre ez idő tájt joghallgató volt, aki Debrecenben kezdte meg tanulmányait, és 1902 őszén iratkozott át a budapesti egyetemre. 1901-től már megjelentek versei az *Új Idők*ben, 1902 tavaszán pedig a *Debreceni Főiskolai Lapok* szerkesztője lett. Későbbi élete folyamán a Magyar Királyi Államvasutak igazgatóhelyetteseként és kormányfőtanácsosként is tevékenykedett.<sup>44</sup>

Kosztolányi Dezsőnek az Egyetemi Kör-beli szerepléseivel kapcsolatban – eddigi kutatásaink alapján – egyetlen dokumentumról szólhatunk. Az irodalmi és retorikai szakosztály 1903. november 29-én emlékkönyvet adott ki, melyben szerepel Kosztolányinak *Bírálat Madai Gyula költeményeire* című szövege is. Az emlékkönyv kiadásának apropójáról Oláh ír elnöki bevezetőjében: „Az »Egyetemi Kör« irodalmi és retorikai szakosztálya az 1903-ik esztendőben szokatlan elevenséggel futotta meg pályáját; [...] A munkásságnak ebben az eleven korszakában merült fel az a gondolat, hogy – mivel az Egyetemi Lapok is megszűntek – jó volna a szakosztály gyűlésein elhangzott, kiválóbb szépirodalmi és tudományos dolgozatokat egybegyűjteni s emlékkönyvbe irtan megőrizni. – Az 1903. november 22-én tartott rendes gyűlésünkön Mihály Lajos tagtársunk megajándékozta szakosztályunkat ezzel az emlékkönyvvel, s így a jó reménységből valóság lett.”<sup>45</sup> Az Emlékkönyvben található bejegyzések a szakosztály két üléséről származnak: 1903 októberéből és novemberéből. Kosztolányin kívül szerepel benne Rácz Sándor joghallgató *A halál mesgyéjén* című írásával, Gyökössy Endre *Kivándorló barátomhoz* címet viselő „költői levelével”, Madai Gyula *Descartes* című versével – melyről a Kosztolányi-bírálat szól –, valamint Oláh Gábor *Álomlátások* című költeményével. „Az emlékkönyv némi bepillantást enged az Egyetemi Körben akkor folyt irodalmi életbe, s arra figyelmeztet, hogy a lépten-nyomon emlegetett Négyesy-szeminárium [!] mellett ennek is szerepe volt a Nyugat-nemzedék íróinak kezdeti fejlődésében” – fűzi hozzá Julow Viktor, a dokumentum közreadója,<sup>46</sup> majd idézi Kosztolányinak Babitshoz írt egyik levelét. Az 1905. február 18-án, Bécsben keltezett levél alapján arra következtethetünk, hogy Kosztolányi nemcsak az egyetemre való első

<sup>43</sup> Kosztolányi Dezső: Négyesy László, *Új Idők*, 1933. jan. 22., 114.

<sup>44</sup> Id. Gyökössy Endre (1880–1957) fia Gyökössy Endre (1913–1997) református lelkész, pszichológus, egyházi író és jogász volt.

<sup>45</sup> Oláh Gábor: Előszó, közli: Julow Viktor: Kosztolányi ismeretlen ifjúkori kézírata, in *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1960–61*, szerk. Baróti Dezső, Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1961, 101. A Julow Viktor által közölt kézíratos füzet a debreceni Déri Múzeum Irodalmi Adattárából került elő, 1959-ben.

<sup>46</sup> Julow, 1961, i. m., 102.

beiratkozását követően – tehát 1903 őszén – volt az Egyetemi Kör tagja, hanem később is részt vett üléseiken. Ahogyan levelében fogalmaz, tervezve a budapesti visszatérést: „Részemről alig várom a szeptembert, hogy Bpestre rándulhassak s önökkel élhessek. Azt hiszem, hogy akkor majd összeülhetünk s sokat használhatunk egymásnak buk fenceink bemutatásával. Fejemben járt az is, hogy irodalmi társulatot alapítunk (négyen-öten), felolvasó, vitatkozó és veszekedő estélyeket rendezünk; vagy legalább is sokat szerepelünk Négyessynél s a körben.”<sup>47</sup>

Az 1903-as *Emlékkönyv*ben szereplő Kosztolányi-szöveg nem pusztán bírálat Madai Gyula verséről, hanem esztétikai nézeteit is kifejti benne szerzője. Analízis és szintézis együttesére van szükség a művek elemzésénél – vallja Kosztolányi –, ám a tárgyilagosságról le kell mondanunk, hiszen eleve mindent saját nézőpontunkból tudunk csak szemlélni. Világfölfogásunkat pedig nagyban meghatározza érzelmi viszonyulásunk. Ahogyan mindezt Kosztolányi költőibb nyelven megfogalmazza a Madai-bírálatban: „A jó kritikus analitikus és synthetikus s végkép lemond az objectiv igazság utopiájáról, mert belátja, hogy minden forró vérünkkel van átítatva. [...] Le a kothurnusszal, uraim; nincs más kritika, mint taps és fütyülés!”<sup>48</sup> Ezt követően érzelem és értelem sajátos együtteséről beszél – „Fel a fejet, ki a szív kapuit – érezzünk és gondolkozzunk!” –, majd megállapítja, hogy Madai olyan költő, akinél mélyebb érzések, az azokra reflektáló gondolatok, valamint mindezek alkotó módon való formába öntése szerencsésen találkozik. Az egyetemista Kosztolányi utal a vers címében idézett filozófusra, René Descartes-ra is, „komor és gögös bölcs”-ként emlegetve őt, kinek „jéghideg mondását” (cogito ergo sum) kritizálja a költemény. Többször idézi Madai sorát – „Tűznek születtem, lángolok, vagyok!” –, amivel szintén azt az ars poeticát erősíti, miszerint a gondolatiságon túl az ember érzelmi lényként is részt vesz az alkotói folyamatban. Schiller *Örömdójával* (An die Freude) is összefüggésbe hozza Madai Gyula *Descartes* című versét, valamint kitér Bruno Wille panteista bölcséletére. Ahogyan a gondolatmenetet záró konklúziót olvassuk: „Ha szerénykedik [ti. Madai], rögtön ráolvasom Carlyle mondását, hogy a költő s a lángelme uralkodik a világon, minden az övé, csak két dolog nem: a feje, s a szíve. Az a világé.”<sup>49</sup> Madai Gyula később a budapesti református gimnázium tanára lett, 1923-tól pedig a hajdúnánási kerület Egységes párti képviselője. A Petőfi Társaságnak tagja és később főtitkára is volt. A Tanárok Nevelőháza elnevezésű intézménynek egyik megalapítója, valamint az Országos Középiskolai Tanáregyesület elnökeként, illetve tankerületi főigazgatóként szintén tevékenykedett. Folyóiratokat is szerkesztett: a *Debreceni Gyorsírást* és – 1920-ban – a *Protestáns Szemlét*. Verseskötetet, színművet és politikai tárgyú írásokat tartalmazó kiadványt egyaránt publikált.

Külön kell szólnunk arról az időszakról is, amit Kosztolányi – budapesti egyetemi éve alatt – Bécsben töltött. Az 1904/téli és az 1905/tavaszi szemesztereket a Bécsi Egyetemen (Universität Wien) végezte el. Az egyetemi archívumban (Archiv der Universität Wien) megtalálhatók adatlapjai, valamint az ott kiállított bizonyítványa. „Nemcsak azért értékesek ezek a dokumentumok, mert kétséget kizáróan igazolják Kosztolányi bécsi tanulmányait, hanem, mert a választott tárgyak

<sup>47</sup> Kosztolányi Dezső levele Babits Mihálynak, Bécs, 1905. febr. 18., in *Levelezés 1.*, 363.

<sup>48</sup> Kosztolányi Dezső: Bírálat Madai Gyula költeményeire, közli: Julow, 1961, i. m., 104.

<sup>49</sup> Kosztolányi Dezső: Bírálat Madai Gyula költeményeire, közli: Julow, 1961, i. m., 105.

rámutatnak a fiatal Kosztolányi érdeklődésére” – fogalmaz az archívumi kutatásokat elvégző László Erika.<sup>50</sup> Kosztolányi Dezső neve szerepel az 1905. július 31-én, a Bécsi Egyetem Bölcsészettudományi Tanszékén abszolutóriumot szerzettek névsorában, így bizonyosra vehető, hogy letette a záróvizsgát. Az Archívum két külön adatlapot is őriz, melyek a tárgyfölvételekről tájékoztatnak. Ennek alapján tudjuk, hogy Kosztolányi 1904 őszén–telén az alábbi stúdiumokat hallgatta: „Schiller” és „A modern német irodalom története” (Jakob Minor), „Nibelung-ének” (Richard Heinzel), „A modern német irodalmi nyelv kialakulása” (Max Hermann Jellinek), „A modern német filozófia története Hegeltől máig” (Robert Reininger), „Francia szemináriumi gyakorlatok rövidebb szövegekkel” (Gustave Mathieu), „Esztétikai gyakorlatok” (Emil Reich). Az 1905-ös tanév tavaszi–nyári félévében pedig az alábbi kurzusokra járt: „Modern német verstan” és „Grillparzer” (Jakob Minor), „Metafizikai kozmológia” (Laurenz Müllner), valamint „Goethe filozófiai világnézete” (Karl Siegel).<sup>51</sup>

Kosztolányinak ez idő tájt írt leveleiből kiderül, hogy nemcsak azoknak a tanároknak az óráit látogatta, akiknek neve szerepel az egyetemi adatlapokon. Emil Reich azonban azok közé tartozik, akiknél hivatalosan is fölvelt tantárgyat („Esztétikai gyakorlatok”). Ahogyan 1904. november 20-án ír róla Babits Mihálynak: „A bécsi egyetemen szerencsém van hallgatni több philosophust, de leginkább az ibsenes Emil Reichet élvezem. A Praktische Philosophie egészen megfelel az én lelkemnek, mely jelenleg gyöngélkedő, sőt gyerekágyas s nincs mersze a metaphisikai párákódébe léghajózni. Ez előadás kerétkben [!] a professor úr igen szépen beszélget arról, mint kell az életünket berendezni, hogy emberek legyünk, ibseni értelemben s ez nagyon összevág mostani gondolataimmal és lelki szükségleteimmel.”<sup>52</sup> Emil Reich Magyarországon született. A budapesti egyetemen kívül Prágában és Bécsben is tanult, valamint jogi doktorátust szerzett. Öt évig élt Amerikában, ahonnan Párizsba, azt követően Londonba költözött. Londonban, Oxfordban és Cambridge-ben is tartott előadásokat esztétikai és történelmi témákról. Ibsen művészetének egyik neves interpretálója volt. A magyar irodalmat Emil Reich ismertette meg első ízben Angliában, *Hungarian Literature* című munkájának (1898) köszönhetően. *Ibsens Dramen* című, 1902-es kötete hatást gyakorolt Kosztolányira is.<sup>53</sup> Nem szerepel az egyetemi adatlapon, azonban leveleiben említi a nevét Wilhelm Jerusalem professzornak. „Elemi psychologia” címet viselő előadássorozatát föltehetően látogathatta Kosztolányi is, hiszen az alábbi dicsérő szavakat írja róla: „Jerusalem

---

<sup>50</sup> László Erikával közös kutatómunkámat a Bécsi Egyetemi Archívum részéről Thomas Maisel segítette. A tanulmányutat az MTA támogatta (European Research Council pályázatán való részvételhez kiírt kiegészítő keretösszeg, 2007). Publikálva lásd: László Erika: Kosztolányi bécsi egyetemi éveinek dokumentumai, <http://kosztolanyioldal.hu/kosztolanyi-becsi-egyetemi-eveinek-dokumentumai>

<sup>51</sup> A tantárgyak és a tanárok neveinek kiolvasásában segítségemre volt és a német nyelvű szöveget fordította: László Erika. Fölhasználtam továbbá a Kosztolányi korai levelezésének kritikai kiadásában található kronológia adatait is: Életrajzi kronológia, 811, 813.

<sup>52</sup> Kosztolányi Dezső levele Babits Mihálynak, Bécs, 1904. nov. 20., in *Levelezés I.*, 267.

<sup>53</sup> 1904. október 31-én írja Bécsből Babitsnak: „A lelki világ hátáran [!] semmi újság: Emil Reich Ibsen könyvét olvasom s középszerű előadásokat hallgatok. (Emil Reich még nem kezdte meg előadásait.)” – Kosztolányi Dezső levele Babits Mihálynak, Bécs, 1904. okt. 31., in *Levelezés I.*, 236.

brillians pszichologiai előadásokat tart. (Elemi pszichologia.)”<sup>54</sup> Jerusalem filozófus és pedagógus volt, a bécsi egyetem magántanára. 1891-től még csak külső lektor, az első világháborút követően azonban professzor lesz. Főbb munkái, az *Einleitung in der Philosophie* (Bevezetés a filozófiába)<sup>55</sup> és a *Lehrbuch der Psychologie* című könyvek több kiadásban is napvilágot láttak.

A tanárok közül még érdemes kiemelni Max Hermann Jellinekét, aki Adolf Jellinek osztrák rabbi és tudós egyik fia volt. 1892-ben lett tanársegéd a Bécsi Egyetem német filológia tanszékén, 1900-ban docens, majd 1906-tól már professzorként tevékenykedett. 1919-ben az Osztrák Tudományos Akadémia is tagjai közé választotta. Skandináv nyelvekkel, valamint összehasonlító filológiával foglalkozott. Egy másik professzor, akinek óráit Kosztolányi látogatta – Robert Reininger – osztrák bölcsele volt, szintén az Osztrák Tudományos Akadémia tagja, és elsősorban a kanti filozófiai hagyomány követője. Vele kapcsolatban írja Kosztolányi Babitsnak: „A másik két számba vehető philosoph Boltzmann és Reininger Schopenhauert csempüli nyárspolgárian, de ép oly mértékben, mint Ön.”<sup>56</sup> Beszámolójából kiderül, hogy Ludwig Boltzmann kurzusait is érdeklődéssel követte. Boltzmann nemcsak filozófusi, hanem fizikusi munkásságáról is ismert, valamint a 19. századi elméleti fizika legjelentősebb alakjaként tartják számon. Sokak által látogatott bölcséleti előadásait főként Mach filozófiájáról tartotta.

Laurenz Müllner szintén a Bécsi Egyetemen tanított, filozófia- és teológiaprofesszorként. Kosztolányi az ő nevét is említi leveleiben, „lángeszű tanárom”-nak nevezve őt: „Lángeszű tanárom, Müllner, az akarat expansivitásáról szóló előadása mellé gyönyörű irodalmi fejtegetéseket fűz. E toldalék-fejtegetésekben beszélt Flaubertől is. A »Szent Antal kísértés«-éről [!] elragadtatva beszélt. Azt mondta oly dolgot még nem irt senkisémet!”<sup>57</sup> Müllner katolikus pap létére volt az egyetem tanára, és főként a keresztény filozófiáról tartotta előadásait. Az aszkéta életmódon keresztül megközelíthető spirituális fejlődés híveként mutatkozott be diákjai előtt. Művészetekkel és irodalommal egyaránt foglalkozott, és esztétikájában a pesszimista világszemlélet tanait követte. Goethe munkásságát nem kedvelte, helyette inkább Shakespeare, Dosztojevszkij és Leopold von Sacher-Masoch alkotásairól beszélt, az emberi szenvedésre és a lélek különböző eltévelyedéseire helyezve a hangsúlyt.<sup>58</sup> Egyik jelentős tétele szerint: amit Galilei végrehajtott a fizika tudományában, azt Michelangelo megtervezte a római Szent Péter Bazilikában. Müllner azonban nemcsak filozófiai és esztétikai előadásokat tartott, hanem teozófiai témákkal is foglalkozott. Nem véletlen, hogy kurzusai nagy hatást gyakoroltak a teozófus, majd antropozófus, rózsakeresztes Rudolf Steinerre is, aki szintén hallgatója

---

<sup>54</sup> Kosztolányi Dezső levele Babits Mihálynak, Bécs, 1904. nov. 20., in *Levelezés I.*, 267.

<sup>55</sup> 1916-ban megjelenik magyarul is, Schöpflin Aladár fordításában: Jerusalem, Wilhelm: Bevezetés a filozófiába, ford. Schöpflin Aladár, Budapest: Franklin, [1916].

<sup>56</sup> Kosztolányi Dezső levele Babits Mihálynak, Bécs, 1904. nov. 20., in *Levelezés I.*, 267.

<sup>57</sup> Kosztolányi Dezső levele Babits Mihálynak, Bécs, 1905. febr. 18., in *Levelezés I.*, 364.

<sup>58</sup> Az adatok forrása: Steiner, Rudolf: Autobiography. Chapters in the Course of My Life 1861–1907, Great Barrington: SteinerBooks Anthroposophic Press, 2005. <http://www.steinerbooks.org>

volt, illetve később barátok is lettek.<sup>59</sup> Kosztolányi – Budapestre hazaérkezve – talán Müllner előadásainak hatására is kereste a kapcsolatot teozófus körökkel, ám a Négyesy-szemináriumokon elhangzott, hasonló világfölfogásról tanúskodó fölolvadások is befolyásolhatták.<sup>60</sup>

Érdeemes néhány szót ejtenünk – ha csak vázlatosan is – arról a századfordulós Bécsről, ahol Kosztolányi 1904 őszi–téli és 1905 tavaszi–nyári hónapjait tölti. A korábban hatalomra jutott liberálisok épp ebben az időszakban szorultak vissza, és alakították ki sajátos kultúrájukat. Ahogyan Carl E. Schorske vázolja a folyamatot: „A liberálisok társadalmi bázisa még uralkodásuk két évtizede alatt is gyöngye maradt, csak a városi központok német nemzetiségű középosztályára és zsidóságára korlátozódott. [...] Hamarosan újabb társadalmi csoportok akartak részesedni a politikai hatalomból: a parasztok, a városi munkások és kézművesek és a szláv népek. A nyolcvanas években ezek a csoportok tömegpártokat alakítottak a liberális hegemonia kihívására – antiszemita keresztény-szociális és össznémet, szocialista és szláv nacionalista pártokat. Gyorsan sikert is arattak. 1895-ben már Bécset, a liberálisok bástyáját is elöntötte a keresztény-szociális árhullám. Ferenc József császár a katolikus hierarchia támogatását élvezve nem volt hajlandó szentesíteni az antiszemita katolikus polgármester, Karl Lueger megválasztását. A liberális Sigmund Freud elszívott egy szivart a zsidók autokrata megmentőjének tiszteletére. Két évvel később azonban már nem lehetett feltartóztatni az áradatot. A császár meghajolt a választók akarata előtt, és megerősítette Karl Luegert polgármesteri tisztségében. [...] Nemzeti téren 1900-ban szintén vereséget szenvedett a liberálisok parlamentáris politikai hatalma [...] A *Neue Freie Presse* úgy látta, hogy erőszakosan megváltoztatták a történelem racionális menetét. Győzött a »kultúraellenes« tömeg, mielőtt létrejöttek volna a politikai kultúra feltételei. [...] A kilencvenes évek írói ennek a fenyegetett liberális kultúrának a gyermekei voltak.”<sup>61</sup> Megerősödött a morális és a tudományos irányzat, mely azt az elvet képviselte, miszerint a tudomány, a nevelés és a kemény munka biztosítja a haladást. Az ezzel szembenálló liberális körök az esztétizmus irányzatát képviselték, mely pszichologizáló, artisztikus, valamint az érzelmekre is hangsúlyt fektető világlátást jelentett. Az asszimilációt a társadalom szintjén nem lehetett megvalósítani, a kultúra azonban szabadabb volt. „A század vége felé a művészet rendeltetése a bécsi középosztály számára megváltozott, és ebben a változásban döntő szerepet játszott a politika. Míg kezdetben a bécsi polgárok azért ápolták a művészet templomát, mert ez nyújtott kárpótlást azért, hogy a nemesség elzárkózott előlük, végül itt találtak menedéket az egyre fenyegetőbb politikai valóság dermesztő világa előtt” – írja Schorske.<sup>62</sup> A társadalmi cselekvés színteréről tehát a művészet világára helyeződött a hangsúly, hódítani kezdett a l’art pour l’art filozófiája, az esztétikai kultúra.

A befelé forduló attitűd magával hozta a lélek mélységeinek kutatását is. A kor

---

<sup>59</sup> Heywood, Stuart P.: *Emergent Holistic Consciousness. The Postmodern Mystic*, Central Milton Keynes: AuthorHouse UK Ltd., 76–79.

<sup>60</sup> Lásd még az „*egyik kávéházból a másikba*” című fejezetet.

<sup>61</sup> Schorske, Carl E.: *Bécsi századvég. Politika és kultúra*, ford. Györffy Miklós, Budapest: Helikon, 1998, 18.

<sup>62</sup> Schorske, 1998, i. m., 20.

osztrák kultúrájában megjelent az erőteljes individualizmus, valamint az elfojtás lélektani problémája és az érzelmi élet kérdései is szerepet kaptak. Ismét Schorskét idézzük, aki összefoglalja e változások lényegét: „A liberalizmus szerencsétlen összeomlása az esztétikai örökséget a túl érzékeny idegek, az örömtelen hedonizmus és a gyakran leplezetlen félelem kultúrájává alakította. Ehhez járult még, hogy a liberális osztrák értelmiség nem mondott le teljesen tradicionális morális-tudományos jogi kultúrájáról. A művészet igenlése és az érzekélete így Ausztria szellemeinek legjobbjaiban a bűn bénító tudatával keveredett.”<sup>63</sup> Hanák Péter a századfordulós kultúráról írt elemzésében a bécsi és a budapesti kultúra összehasonlítására is vállalkozik. Meglátása szerint a magyar főváros „utolérési komplexusáról” beszélhetünk: „Budapesten éppen az 1890-es években lobbant fel még egyszer a liberalizmus fénye, s a századelőn bontakozott ki, akárcsak a példakép Franciaországban, a politikai radikalizmus. A megkésetttség, egy elmaradt agrárország lázas »utolérési komplexusa« [...] Tény, hogy amikor Bécsben Hofmannsthal *Junges Wien* köre fellépett, akkor Budapesten csak a halk szavú, lojális *A Hét* című irodalmi folyóirat kopogtatott”.<sup>64</sup> Hanák arra is rámutat, hogy Magyarországon ekkoriban még nagyon erősek a feudális maradványok, és a magyar polgárság inkább az arisztokrácia és a dzsentri hagyományos vezető szerepét fogadta el. Ahogyan a fiatalokat, illetve az értelmiségi réteget jellemző folyamatokat összehasonlítja: „A bécsi fiatalok a belső valóságba, a pszichébe való alámerülést tartották modernnek, s a műben teremtett világot valóságosnak. [...] A hisztéria, a neurózis, az álom már jóval Freud fellépése előtt a művelt elit kedvelt témája – és kórtünete – volt. [...] a budapesti fiatal írónemzedék modernségen elsősorban az elaggott nép-nemzeti epigonizmus leküzdését, az európai példákhoz való felzárkózást, főként realizmust és naturalizmust értett, bár a századvégen megcsillant a szimbolizmus hatása, és híveket toborzott a szecesszió is.”<sup>65</sup>

A Kosztolányi-családban hagyománya volt a külföldi egyetemi tanulmányok végzésének, így Kosztolányi Dezső is követte édesapja példáját. Id. Kosztolányi Árpád Berlinben járt egyetemre annak idején, fia pedig 1904 augusztus elején még Graz, München vagy Lipcse egyetemeiben gondolkodott. Végül Bécs mellett döntött. Édesapjától havi negyven koronát kapott a megélhetésre, ami nem számított nagy összegnek.<sup>66</sup> Egyik első albérletében például – a Lerchenfelderstraße 65-ben – fűtés sem volt, így a víz is befagyott a mosdótálban.<sup>67</sup> Negyedmagával lakik: két lengyel és egy osztrák diák a lakótársa. Kosztolányi Dezsőné az alábbiakat írja erről az

<sup>63</sup> Schorske, 1998, i. m., 21.

<sup>64</sup> Hanák, 1999b, i. m., 102.

<sup>65</sup> Hanák, 1999b, i. m., 106.

<sup>66</sup> „Bécsi diákéveimben – jegyezte fel sokkal később naplójában – nem mertem villamosra szállni, mert félttem, hogy tönkre megyek. Sajnáltam apámat.” Idézi: Kosztolányi Dezsőné, i. m., 129.

<sup>67</sup> Lakcímei a következők voltak: 1904. október 2. után / október 7. körül – október 14.: Bécs, VIII. kerület, Strozsigasse 34., I. emelet 6–7; 1904. október 15. – 1905. január 31.: VIII. kerület, Lerchenfelderstraße 65., I. emelet 18 [itt két lengyel és egy osztrák diák a lakótársa]; 1905. február 1. – február vége: VIII. kerület, Josephstädterstraße 16., II. lépcsőház, I. emelet 22; 1905. március: VIII. kerület, Laudon-Gasse 49/a, III. emelet. Az adatok forrása: Levelezés 1., 873–874. ÉS: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 129.

időszakról életrajzi könyvében: „Szerzetesi életet él. Nőt nem ismer. A havi negyven koronából még könyveket is vásárol. Csaknem egész napját könyvtárakban, az egyetemen tölti.”<sup>68</sup> Kosztolányi levelei szintén magányról és lemondásról tanúskodnak. Hangvételük azonban „világfájdalmas póz” fölvételére is engednek következtetni, így nem feltétlen fogadhatjuk el hitelességüket. 1904. október 8-án például öngyilkossági gondolatokra céloz – utalván Széchenyi döblingi utolsó éveire –, a később valóban öngyilkossá lett unokatestvéréhez, Csáth Gézához szóló levelében: „Nincsen gyalázatosabb és hazugabb complot, mint a pesszimista csorda. Az élet nem ér semmit, meg kell tanulni meghalni mondják, ordítják és ugatják s különös buzgalommal és jó kedvvel. [...] Édesem össze vagyok törve, szétgázolva, megsemmisítve. Olyan szerényen járok, mint egy hordár, a nélkül, hogy írnék valamit, mert ehhez, ha százszorosan pesszimista is valaki és ha tíz ezerszeresen is Schopenhauer, vagy Byron, életkedv kell. Nincs senkim. A háziasszonyom jó falatnak gondol, mert látja hogy van pénzem, s ki lehet fosztani s beszélget velem néha immel ámmal. Hazám nyelvét nem hallom s a multkor mikor eszembe jutott AranyJános [!] sirva fakadtam az utcán. Az anyámat s az apámat bálványozom, de félek, hogy elfelejtenek. Ird meg nekik, hogy jól érzem magamat, de irjanak gyakran. A tényállás t. i. az, hogy az örüléshez vagyok közel. Te egyetlen jó emberem, ne hagyj elveszni, hanem írd. [...] Egyébként Bécshez Döbling közel van.”<sup>69</sup> 1904 decemberében pedig – Juhász Gyulának írván – az alábbiakat jelenti ki: „Nem is akarok hát önnek beszélni Bécsről, hol legtöbbet szenvedtem életemben, mert ez egyértelmű lenne a pityergéssel. Megismertem az életet, de most igazán sötétlő fenekére néztem, újra megtanultam az embermegvetést, és újra kezembe vettem Byront.”<sup>70</sup>

Kosztolányira hat a bécsi esztétizmus világa: több olyan jelentős osztrák alkotó munkásságát ismeri meg, akiknek művészetével sokat foglalkozik majd élete későbbi időszakában is. Babitshoz címzett egyik levele arról is tanúskodik, hogy gondolkodói magányában hogyan értékelte át korábbi olvasmányélményeit: „Ibsen és Nietzsche, kikbe fanatikusan kapaszkodtam bele [az:] utolsó időbe, öt óra alatt elvesztették előttem minden nimbuszukat (azon idő alatt, míg a vonat Bpestől Bécsbe ért) s Tolsztoj, kiben ma hiszek, nem tudja irányítani életemet, mert korhadt és romlott már minden dongám és rozsdás minden szegem. A kötöttség szükségét érzem s szeretnék egy religiót magamnak! Mindég esküdtem valakire s most egyáltalán nem tudok kihez fordulni. [...] De ha elhagyom a lelki mizériákat s a környezetemre tekintek akkor is lehetetlen kétségbe nem esnem. Senkim sincs! Ebarcú lengyelek, önző oroszok, zsvány osztrákok a <társaim és [...],> [társaim,] kik egy egy óra társalgásért 20 fillér díjat számítanak föl, ha felülnék nekik. Az egyetem siralmas, legalább eddig az s ha Emil Reich nem tanítana (Praktische Philosophie) haza felé utaznék már. Megloptak, kiszípolyoztak, barátok nélkül vagyok – Babicstalan és juhásztalan idők járnak rám! Mindenki elfelejtett.”<sup>71</sup>

Egyik legfontosabb bécsi szellemi élménye Rainer Maria Rilke költészetével

<sup>68</sup> Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 129.

<sup>69</sup> Kosztolányi Dezső levele [ifj.] Brenner Józsefnek, Bécs, 1904. okt. 8., in *Levelezés I.*, 220.

<sup>70</sup> Kosztolányi Dezső levele Juhász Gyulának, Szabadka, 1904. dec. 29., in *Levelezés I.*, 305.

<sup>71</sup> Kosztolányi Dezső levele Babits Mihálynak, Bécs, 1904. nov. 4., in *Levelezés I.*, 243–244.

való megismerkedése. Kosztolányi nem pusztán Rilke-verseket kezd fordítani – első átültetése 1908. június 7-én jelenik meg<sup>72</sup> –, hanem saját köteteire is ösztönzőleg hat az osztrák költő művészete. Szegedy-Maszák Mihály *A szegény kisgyermek panasza* című, elsőként 1910-ben megjelent kötet példáját említi: „A *Das Stunden-Buch* tagadhatatlanul volt ösztönző hatással *A szegény kisgyermek panasza*ra, de ismét csak a meglehetősen szabad átköltések közbeiktatásával.”<sup>73</sup> Lányi Viktor ezzel kapcsolatban egy anekdotát is elmesél, amely szerint Kosztolányit érzékenyen érintette, ha költészetében a Rilke-hatás kimutathatóságát hangsúlyozták barátai: „Szörnyű ugratások folytak akörül, hogy Kosztolányi, aki a modern külföldi költőket állandóan tanulmányozta, ismerte és fordította is, egyik másiknak a hatása alá került.

– Mégiscsak szerencse, szólalt meg például valaki a társaságban, – ha egy költőnek oly nagyszerű eszményképe van, mint Rainer Maria Rilke.

Kosztolányi ilyenkor kétségbeesetten a haját tépte, úgy ugrott fel, mintha kígyó marta volna meg. Persze az ilyesmi nem volt egészen komoly, az író tudatosan játszotta a sértődött szerepét az ő bőrére menő komédiában.”<sup>74</sup>

A *Nyugat* 1909-es Rilke-tanulmányában Kosztolányi ír a bécsi lírikusokról is, bemutatva azt az atmoszférát, amit odakint megtapasztalt: „Itt egy különös differenciáltság jött létre. Nem tudni, hogyan és nem tudni biztosan miért, az utolsó évtizedekben Bécsben, ebben az olasz kulturás és olaszok építette zene-városban finomodott ki leginkább az érzések esszenciája. Hogy mást ne említsek, csak Stefan Georgét idézem és Hofmansthalt, aki a legkülönösebb rózsákból szűri bódító parfümét. A bécsi lírát körülbelül ők reprezentálják. Valami sajátos metafizikát keresnek mindnyájan. [...] A bécsi lira csak utalás valami magasabbra, egy fölfelé sóhajtó gesztus, a misztikus ismeretlenbe kiáltó szó, amely egy ember elbámulásait magyarázza, egy különös embert, egy nagyon különös embert egy nagyon különös lelki szituációban, ennek az embernek egy furcsa másodpercét, ennek a másodpercnak egy félig öntudatos, félig öntudatlan hangulatát [...] Hogy hol van Rilke helye ebben a nagyon különös világban? Bajos lenne meghatározni. Vérmes, egészséges és túltaplált emberek elszédülnek az ő hegyormain, oly ritka ott a levegő és a szem csak ürességet lát, szeszínű tájakat, formákat, ábrák körvonalait és nem érti pátosát, ezt a fojtott hangú, semmihez sem hasonlítható elvontságot, a szláv és szkláv önkívületet.”<sup>75</sup> Fried István mindezzel kapcsolatban megjegyzi: „A bécsi egyetemen Emil Reich előadásait hallgató Kosztolányi Dezső nemcsak fordítója, hanem viszonylag korai értelmezője is volt Rilkének, Schnitzlernek, Hofmannstahlnak, majd Werfelnek. 1909-es Rilke-tanulmányában kísérli meg, hogy a bécsi lírát karakterizálja, mint a magyarhoz közelálló és az európai együttesben önálló jegyeket mutató jelenségcsoportot”.<sup>76</sup> A Rilke mellett említett Arthur Schnitzlerről és Hugo von

---

<sup>72</sup> Rilke, Rainer Maria: *De profundis*, ford. Kosztolányi Dezső, *A Hét*, 1908. jún. 7., 365.

<sup>73</sup> Szegedy-Maszák Mihály: Kosztolányi Dezső, Pozsony: Kalligram, 2010, 30.

<sup>74</sup> Lányi Viktor: A Baross utcai diákszoba. Gépirat. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms4647/40–41. [A továbbiakban: Lányi-gépirat.]

<sup>75</sup> Kosztolányi Dezső: Rilke, *Nyugat*, 1909. szept. 16., 302–303.

<sup>76</sup> Fried István: Osztrák–magyar irodalmi kapcsolatok és párhuzamok a századfordulás modernségben, *Híd*, 2006/dec., 50.



Hofmannsthalról Kosztolányi Dezső számos cikket is ír majd a későbbi évtizedekben. Mindkét osztrák alkotó a „Fiatal Bécs” (Junges Wien) irodalmi csoportjához tartozott. Baráti kapcsolatot ápoltak a pszichoanalízis atyjával, Sigmund Freuddal is, mely barátság hatással volt műveikre is. Kosztolányi főként színikritikákat közölt Schnitzler darabjairól,<sup>77</sup> valamint egy portrét is írt róla, az *Egyenlőség* hasábjain.<sup>78</sup>

Hofmannsthalról verseket és drámarészletet fordított: versfordításai többek között a *Pesti Hírlap Naptárában*, az *Új Időkben*, valamint a *Modern költők* első és második kiadásában jelentek meg;<sup>79</sup> az *Elektra* című dráma egy részletének fordítása pedig Kiss József lapjában, *A Hétben* lát majd napvilágot.<sup>80</sup> Sigmund Freud nevével föltehetően szintén bécsi egyetemi éve alatt ismerkedik meg Kosztolányi, azonban csak jóval később fogja említeni tárcáiban. Ez idő tájt írt (fönnmaradt) levelezésében nem kerül még elő a neve, valamint nyomtatásban megjelent szövegeiben is első ízben csak 1918 októberében említi.<sup>81</sup>

---

<sup>77</sup> Például: L – i. [=Kosztolányi Dezső]: Thália, *A Hét*, 1908. dec. 6., 778; A zöld kakadu, *A Hét*, 1909. ápr. 4., 233; Az élet szava. A Magyar Színház bemutatója, *A Hét*, 1911. okt. 8., 662; Moissi-esték. Schnitzler. Nestroy, *Pesti Hírlap*, 1925. ápr. 30., 13.

<sup>78</sup> Kosztolányi Dezső: Schnitzler Artur [!], *Egyenlőség*, 1917. dec. 22., 10–11.

<sup>79</sup> Hírlapbeli megjelenésekre példa: von Hofmannstahl, Hugo: A mulandóság terzinái, [ford. Kosztolányi Dezső], *A Pesti Hírlap Naptára. Az 1923. közönséges évre*, szerk. Schmittely József, Budapest: Légrády, 1923, 110; Kora tavasz, *A Pesti Hírlap Nagynaptára*, Budapest: Légrády, 1930, 184; Koratavasz, *Új Idők*, 1918. júl. 28., 84. *A Modern költők* két kiadásának adatai: *Modern költők. Külföldi antológia*, szerk., ford. Kosztolányi Dezső, Budapest: Élet, 1914; *Modern költők 1–3. Külföldi antológia a költők arcképével*, szerk., ford. Kosztolányi Dezső, Budapest: Révai, 1921.

<sup>80</sup> von Hofmannsthal, Hugo: Chrysothemis és Elektra. Részlet Hugo von Hofmannstahl tragédiájából, ford. Kosztolányi Dezső, *A Hét*, 1909. ápr. 25., 282–284.

<sup>81</sup> Kosztolányi Dezső: Freud szivarja, *Pesti Napló*, 1918. okt. 1., 9.